

Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (πέμπτο τμήμα)

της 15ης Ιανουαρίου 2015*

«Προδικαστική παραπομπή — Κανονισμός (ΕΚ) 1008/2008 — Υπηρεσίες αερομεταφοράς — Άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος — Διαφάνεια των τιμών — Ηλεκτρονικό σύστημα κρατήσεων — Αεροπορικοί ναύλοι — Αναγραφή πάντοτε του τελικού αντιτίμου»

Στην υπόθεση C-573/13,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Bundesgerichtshof (Γερμανία) με απόφαση της 18ης Σεπτεμβρίου 2013, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 12 Νοεμβρίου 2013, στο πλαίσιο της δίκης

Air Berlin plc & Co. Luftverkehrs KG

κατά

Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände — Verbraucherzentrale Bundesverband e.V.,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (πέμπτο τμήμα),

συγκείμενο από τους T. von Danwitz, πρόεδρο τμήματος, C. Vajda (εισηγητή), A. Rosas, E. Juhász και D. Šváby, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: Y. Bot

γραμματέας: A. Calot Escobar

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

- η Air Berlin plc & Co. Luftverkehrs KG, εκπροσωπούμενη από τους M. Knospe και A. Walz, Rechtsanwälte,
- η Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände — Verbraucherzentrale Bundesverband e.V., εκπροσωπούμενη από τον P. Wassermann, Rechtsanwalt,
- η Γερμανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον T. Henze και την K. Petersen,
- η Βελγική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τους J.-C. Halleux και T. Materne,

* Γλώσσα διαδικασίας: η γερμανική.

- η Ιταλική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την G. Palmieri, επικουρούμενη από την W. Ferrante, avvocato dello Stato,
- η Ολλανδική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την M. Bulterman και τον J. Langer,
- η Αυστριακή Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την C. Pesendorfer,
- η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τους W. Mölls και F. Wilman,

κατόπιν της αποφάσεως που έλαβε, αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα, να εκδικάσει την υπόθεση χωρίς ανάπτυξη προτάσεων,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- 1 Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού (ΕΚ) 1008/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2008, σχετικά με κοινούς κανόνες εκμετάλλευσης των αεροπορικών γραμμών στην Κοινότητα (ΕΕ L 293, σ. 3).
- 2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του αερομεταφορέα Air Berlin plc & Co. Luftverkehrs KG (στο εξής: Air Berlin) και της Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände — Verbraucherzentrale Bundesverband e.V. (Ομοσπονδιακής ενώσεως φορέων προστασίας των καταναλωτών, στο εξής: Bundesverband) σχετικά με τον τρόπο απεικονίσεως των αεροπορικών ναύλων στο ηλεκτρονικό σύστημα κρατήσεων της Air Berlin.

Το νομικό πλαίσιο

- 3 Η αιτιολογική σκέψη 16 του κανονισμού 1008/2008 έχει ως εξής:

«Οι πελάτες θα πρέπει να είναι σε θέση να συγκρίνουν αποτελεσματικά τις τιμές των διαφόρων εταιρειών για την παροχή υπηρεσιών αερομεταφορών. Συνεπώς, το τελικό αντίτιμο που θα πρέπει να καταβάλει ο πελάτης για τις υπηρεσίες αερομεταφορών με προέλευση την Κοινότητα θα πρέπει να αναγράφεται πάντοτε συμπεριλαμβανομένων όλων των φόρων, των επιβαρύνσεων και των τελών. Οι κοινοτικοί αερομεταφορείς ενθαρρύνονται επίσης να σημειώνουν το τελικό αντίτιμο για τις υπηρεσίες αερομεταφορών από τρίτες χώρες προς την Κοινότητα.»

- 4 Ο κανονισμός 1008/2008 ρυθμίζει, βάσει του άρθρου του 1, παράγραφος 1, τη χορήγηση αδειών στους αερομεταφορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το δικαίωμα των αερομεταφορέων της Ένωσης να εκτελούν δρομολόγια εντός της Ένωσης και την τιμολόγηση των αεροπορικών δρομολογίων που πραγματοποιούνται εντός της Ένωσης.

- 5 Το άρθρο 2 του εν λόγω κανονισμού, που φέρει τον τίτλο «Ορισμοί», προβλέπει τα εξής:

«Για τους σκοπούς του παρόντος κανονισμού νοούνται ως:

[...]

- 4) “αεροπορική γραμμή”, η πτήση ή σειρά πτήσεων για τη μεταφορά επιβατών, φορτίου ή/και ταχυδρομείου, έναντι αμοιβής ή/και μίσθωσης·

[...]

18) “αεροπορικοί ναύλοι”, οι τιμές σε ευρώ ή σε τοπικό νόμισμα που πρέπει να καταβάλλονται στους αερομεταφορείς ή στους πράκτορες τους ή σε άλλους πωλητές εισιτηρίων για την αεροπορική μεταφορά επιβατών, και όλοι οι όροι υπό τους οποίους ισχύουν οι εν λόγω τιμές, συμπεριλαμβανομένων των αμοιβών και των όρων που παρέχονται στα πρακτορεία και άλλες βοηθητικές υπηρεσίες·

[...]».

6 Το άρθρο 23 του κανονισμού 1008/2008, που φέρει τον τίτλο «Πληροφόρηση και μη διακριτική μεταχείριση», προβλέπει στην παράγραφο του 1:

«Οι αεροπορικοί ναύλοι και τα κόμιστρα που διατίθενται στο ευρύ κοινό περιλαμβάνουν τους εφαρμοστέους όρους όταν προσφέρονται ή δημοσιεύονται σε οιαδήποτε μορφή, συμπεριλαμβανομένου του διαδικτύου για υπηρεσίες αεροπορικών μεταφορών, από αερολιμένα ευρισκόμενο στο έδαφος κράτους μέλους στο οποίο εφαρμόζεται η συνθήκη. Το καταβλητέο τελικό αντίτιμο σημειώνεται πάντοτε και περιλαμβάνει τον ισχύοντα αεροπορικό ναύλο ή κόμιστρο καθώς και όλους τους εφαρμοστέους φόρους, επιβαρύνσεις, προσαυξήσεις και τέλη που είναι αναπόφευκτα και προβλέψιμα κατά τη στιγμή της δημοσίευσης. Πέραν του τελικού αντιτίμου επισημαίνονται τουλάχιστον:

- α) ο αεροπορικός ναύλος ή το κόμιστρο,
- β) οι φόροι,
- γ) τα τέλη αερολιμένος και
- δ) λοιπές επιβαρύνσεις, προσαυξήσεις ή τέλη, όπως αυτά που αφορούν την προστασία από έκνομες ενέργειες ή τα καύσιμα,

όταν τα σημεία στα οποία αναφέρονται τα στοιχεία β), γ) και δ) έχουν προστεθεί στον αεροπορικό ναύλο ή το κόμιστρο. Οι προαιρετικές επιπρόσθετες τιμολογήσεις γνωστοποιούνται σαφώς, διαφανώς και δίχως ασάφειες στην αρχή οιασδήποτε διαδικασίας κράτησης θέσεων και η αποδοχή τους από τον επιβάτη γίνεται με ενεργητική συναίνεση.»

Η διαφορά της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

7 Μέχρι το τέλος του 2008, το σύστημα κρατήσεων της Air Berlin ήταν σχεδιασμένο κατά τρόπον ώστε, αφού ο πελάτης επιλέξει δρομολόγιο και ημερομηνία, να του παρουσιάζεται, σε δεύτερο στάδιο, πίνακας με τις δυνητικές αεροπορικές συνδέσεις για την επιλεγείσα ημερομηνία, ο οποίος απεικόνιζε τις ώρες αναχωρήσεως και αφίξεως καθώς και δύο ναύλους για την κάθε πτήση. Εντός πλαισίου που βρισκόταν κάτω από τον πίνακα αυτόν αναγράφονταν οι εφαρμοστέοι στην επιλεγείσα υπηρεσία αερομεταφοράς φόροι και τέλη καθώς και ο επίναυλος καυσίμων, ενώ η «τιμή κατ' άτομο» που περιελάμβανε όλα τα ως άνω στοιχεία απεικονιζόταν εντός περιγράμματος. Σε σημείωση με διπλό αστερίσκο μετά το εν λόγω πλαίσιο διευκρινιζόταν ότι, κατά παραπομπή στους εφαρμοστέους όρους, ήταν δυνατόν να επιβληθεί χρέωση διεκπεραιώσεως, δηλαδή «service charge», η οποία δεν είχε ακόμη περιληφθεί στο τελικό αντίτιμο. Μετά την εισαγωγή των αναγκαίων προσωπικών δεδομένων στο τρίτο στάδιο, ο πελάτης μπορούσε να πληροφορηθεί, στο τέταρτο στάδιο, το τελικό αντίτιμο του ταξιδιού, συμπεριλαμβανομένης της χρεώσεως διεκπεραιώσεως.

- 8 Λόγω της ενάρξεως ισχύος του κανονισμού 1008/2008 την 1η Νοεμβρίου 2008, η Air Berlin τροποποίησε το δεύτερο στάδιο του συστήματός της κρατήσεων κατά τρόπον ώστε στον εν λόγω πίνακα να απεικονίζονται, εκτός από τις ώρες αναχωρήσεως και αφίξεως, ο ισχύων για την επιλεγείσα υπηρεσία αερομεταφοράς ναύλος καθώς και, ιδιαιτέρως, οι φόροι και τα τέλη, ο επίναυλος καυσίμων και το άθροισμα των ως άνω στοιχείων τα οποία παρετίθεντο χωριστά. Εντός πλαισίου το οποίο βρισκόταν κάτω από τον πίνακα αναγραφόταν το υπολογιζόμενο βάσει των ως άνω στοιχείων αντίτιμο, η χρέωση διεκπεραιώσεως και, στο κάτω μέρος, το τελικό κατ' άτομον αντίτιμο για την επιλεγείσα πτήση.
- 9 Εκτιμώντας ότι ο τρόπος αυτός απεικονίσεως των τιμών δεν πληρούσε τις απαιτήσεις του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008, η Bundesverband άσκησε κατά της Air Berlin αγωγή επί παραλείψει με την οποία ζητούσε επίσης την απόδοση των συναφών εξόδων οχλήσεως. Δεδομένου ότι το πρωτοβάθμιο δικαστήριο δέχθηκε την αγωγή της Bundesverband, απόφαση η οποία επιβεβαιώθηκε στον δεύτερο βαθμό, η Air Berlin άσκησε αναίρεση ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου.
- 10 Κατά το αιτούν δικαστήριο, η τύχη της αναίρεσεως εξαρτάται από την ερμηνεία του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008.
- 11 Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά, όπως και το δευτεροβάθμιο δικαστήριο, ότι η χρέωση διεκπεραιώσεως όπως αυτή την οποία επιβάλλει η Air Berlin συνιστά αντίτιμο το οποίο έχει κατά την ημερομηνία δημοσιεύσεως αναπόφευκτο και προβλέψιμο χαρακτήρα, κατά την έννοια του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008, οπότε πρέπει να περιληφθεί στο τελικό αντίτιμο που σημειώνεται.
- 12 Όσον αφορά όμως τα ηλεκτρονικά συστήματα κρατήσεων όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το αιτούν δικαστήριο εντοπίζει δύο διαφορετικά προβλήματα ερμηνείας του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008, όσον αφορά τόσο το ακριβές χρονικό σημείο κατά το οποίο πρέπει να σημειώνεται το τελικό αντίτιμο των υπηρεσιών αερομεταφορών στη διαδικασία κρατήσεως όσο και τον τρόπο αναγραφής του ως άνω τελικού αντιτίμου.
- 13 Όσον αφορά, πρώτον, το ακριβές χρονικό σημείο κατά το οποίο πρέπει να σημειώνεται το τελικό αντίτιμο των υπηρεσιών αερομεταφορών στη διαδικασία κρατήσεως, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι το δευτεροβάθμιο δικαστήριο έκρινε ότι η Air Berlin παρέβη το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 λόγω του τρόπου με τον οποίο απεικονίζει τον αεροπορικό ναύλο στο σύστημά της κρατήσεων. Ειδικότερα, το δευτεροβάθμιο δικαστήριο εκτίμησε ότι η ως άνω διάταξη, η οποία προβλέπει ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο σημειώνεται «πάντοτε», πρέπει να νοείται υπό την έννοια ότι το τελικό αντίτιμο απεικονίζεται κάθε φορά που αναγράφεται κάποια τιμή. Το δευτεροβάθμιο δικαστήριο έκρινε συνεπώς ότι η ως άνω προϋπόθεση δεν πληρούται όταν ο πίνακας απλώς απεικονίζει την τιμή των διαφόρων πτήσεων που αντιστοιχούν στα κριτήρια επιλογής τα οποία έχουν εισαχθεί από τον πελάτη, χωρίς να περιλαμβάνει στην τιμή αυτή τη χρέωση διεκπεραιώσεως ή απεικονίζοντας χωριστά την εν λόγω χρέωση.
- 14 Κατά το αιτούν δικαστήριο, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο επιδιωκόμενος από το άρθρο 23, παράγραφος 1, του κανονισμού 1008/2008 σκοπός προστασίας των καταναλωτών, ο οποίος προκύπτει από την αιτιολογική σκέψη 16 του ως άνω κανονισμού καθώς και από το γράμμα της διατάξεως αυτής και από τον τίτλο του ως άνω άρθρου, που εγγυάται την πληροφόρηση και τη διαφάνεια των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών (απόφαση ebookers.com Deutschland, C-112/11, EU:C:2012:487, σκέψη 13). Κατά την εν λόγω αιτιολογική σκέψη 16, η ως άνω διαφάνεια των τιμών αποσκοπεί στο να παράσχει στους πελάτες τη δυνατότητα να συγκρίνουν αποτελεσματικά τις τιμές των διαφόρων αερομεταφορών για την παροχή υπηρεσιών αερομεταφορών. Το εν λόγω άρθρο 23 εισήχθη προκειμένου να καταστείλει προγενέστερη πρακτική των παρόχων υπηρεσιών αερομεταφορών η οποία συνίστατο στη δημοσίευση των ναύλων άνευ φόρων, τελών και επίναυλου καυσίμων [βλ. σελίδα 10 της υποβληθείσας από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτάσεως κανονισμού

COM(2006) 396 τελικό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με κοινούς κανόνες εκμετάλλευσης των αεροπορικών γραμμών στην Κοινότητα, καθώς και σημεία 8.1 και 8.4 της από 31 Μαΐου 2007 γνωμοδοτήσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής επί της προτάσεως αυτής (ΕΕ C 175, σ. 85)].

- 15 Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ακόμη ότι το ζήτημα σε ποιο χρονικό σημείο πρέπει να σημειώνεται το τελικό αντίτιμο δεν ρυθμίζεται διεξοδικά ούτε στο άρθρο 23, παράγραφος 1, του κανονισμού 1008/2008 ούτε σε οποιαδήποτε άλλη διάταξη του ως άνω κανονισμού. Πάντως, το άρθρο 23, παράγραφος 1, τέταρτη περίοδος, του εν λόγω κανονισμού ορίζει ότι οι προαιρετικές προσαυξήσεις του αντιτίμου πρέπει να γνωστοποιούνται «στην αρχή οιασδήποτε διαδικασίας κράτησης θέσεων». Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι η πρόθεση του νομοθέτη της Ένωσης να εξασφαλίσει την αποτελεσματική σύγκριση των τιμών συνηγορεί υπέρ της ερμηνείας του όρου «πάντοτε» του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 σε συνδυασμό με τον όρο «πάντοτε» της αιτιολογικής σκέψεως 16 του ως άνω κανονισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα, το κατά την εν λόγω διάταξη τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται σε προγενέστερο χρονικό σημείο από εκείνο που απαιτείται για τις προαιρετικές προσαυξήσεις του αντιτίμου για τις οποίες γίνεται λόγος στο άρθρο 23, παράγραφος 1, τέταρτη περίοδος, του εν λόγω κανονισμού. Κατά την ερμηνεία αυτή, η υποχρέωση να αναγράφεται σε αρχικό στάδιο της διαδικασίας κρατήσεως το τελικό αντίτιμο των υπηρεσιών αερομεταφορών θα μπορούσε να σημαίνει ότι το αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται από τη στιγμή που εμφανίζεται η υπηρεσία αερομεταφοράς η οποία αντιστοιχεί στους προορισμούς και στις ημερομηνίες που έχει εισαγάγει ο πελάτης.
- 16 Σε ό,τι αφορά, δεύτερον, τον τρόπο απεικονίσεως του τελικού αντιτίμου των υπηρεσιών αερομεταφορών, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 δεν ρυθμίζει ούτε το ζήτημα αυτό κατά τρόπο συγκεκριμένο. Το άρθρο 23, παράγραφος 1, τέταρτη περίοδος, του ως άνω κανονισμού ορίζει απλώς ότι οι προαιρετικές προσαυξήσεις του αντιτίμου πρέπει να γνωστοποιούνται κατά τρόπο σαφή, διαφανή και ξεκάθαρο.
- 17 Όπως και το πρωτοβάθμιο δικαστήριο, το δευτεροβάθμιο δικαστήριο συνήγαγε από το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη και τέταρτη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 ότι το τελικό αντίτιμο των υπηρεσιών αερομεταφορών πρέπει να σημειώνεται συστηματικά ή σε κάθε αναγραφή τιμών, οπότε, στο πλαίσιο ενός συστήματος κρατήσεων το οποίο περιλαμβάνει περισσότερα στάδια, το τελικό αντίτιμο πρέπει να προσδιορίζεται από την πρώτη αναγραφή του αεροπορικού ναύλου καθώς και σε κάθε σελίδα στην οποία αναγράφεται τιμή. Στην προκειμένη περίπτωση, το τελικό αντίτιμο θα έπρεπε να αναγράφεται απευθείας όχι μόνο για τις υπηρεσίες αερομεταφορών που έχει προεπιλέξει η Air Berlin ή επιλέγει κάνοντας κλικ ο πελάτης, αλλά και για κάθε υπηρεσία αερομεταφοράς του πίνακα.
- 18 Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά όμως ότι είναι δυνατή και μια λιγότερο αυστηρή ερμηνεία του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008, κατά την οποία η αναγραφή του τελικού αντιτίμου σε αρχικό στάδιο, και όχι κατά το τέλος, της διαδικασίας, όπως γίνεται στην περίπτωση της Air Berlin για την κάθε υπηρεσία αερομεταφοράς η οποία επιλέγεται συγκεκριμένα, παρέχει και αυτή τη δυνατότητα αποτελεσματικής συγκρίσεως με τις τιμές των λοιπών αερομεταφορέων και, συνακόλουθα, ικανοποίησεως της ανάγκης προστασίας των καταναλωτών, έστω και αν μια τέτοια σύγκριση μπορεί να είναι λιγότερο ευχερής για τον καταναλωτή.
- 19 Βάσει των ανωτέρω, το Bundesgerichtshof αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:
  - «1) Έχει η διάταξη του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 την έννοια ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων θέσεων πρέπει να σημειώνεται κατά την πρώτη αναγραφή τιμών για υπηρεσίες αερομεταφορών;

- 2) Έχει η διάταξη του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 την έννοια ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων πρέπει να σημειώνεται μόνο για τη συγκεκριμένη υπηρεσία αερομεταφοράς που έχει επιλέξει ο πελάτης ή για κάθε εμφανιζόμενη υπηρεσία αερομεταφοράς;»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του πρώτου ερωτήματος

- 20 Με το πρώτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 έχει την έννοια ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται σε κάθε αναγραφή των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών, περιλαμβανομένης και της πρώτης αναγραφής τους.
- 21 Κατά την Air Berlin, η απάντηση στο πρώτο ερώτημα εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο θα ερμηνευθεί ο όρος «πάντοτε» του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008. Η Air Berlin υποστηρίζει ότι με τον όρο αυτό επιτάσσεται όχι το να προσδιορίζεται το καταβλητέο τελικό αντίτιμο κατά την πρώτη αναγραφή της τιμής των υπηρεσιών αερομεταφορών, αλλ' απλώς το να προσδιορίζεται το τελικό αντίτιμο μετά την επιλογή από τον πελάτη ορισμένης πτήσεως και πριν την οριστική σύναψη της συμβάσεως κρατήσεως.
- 22 Η Air Berlin διευκρινίζει συναφώς ότι στον πίνακα ο οποίος εμφανίζεται κατά το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας ηλεκτρονικής κρατήσεως την οποία έχει διαμορφώσει η ίδια προεπιλέγεται αυτομάτως η οικονομικότερη σύνδεση και το σύστημα δείχνει το τελικό αντίτιμο κατά την έννοια του άρθρου 23, παράγραφος 1, του κανονισμού 1008/2008, στο οποίο περιλαμβάνεται η τιμή της επιλεγείσας πτήσεως, οι φόροι και τα τέλη, ο επίναυλος καυσίμων καθώς και η χρέωση διεκπεραιώσεως. Αν ο πελάτης επιλέξει άλλη, υποθετικώς ακριβότερη, σύνδεση, το σύστημα δείχνει τότε το τελικό αντίτιμο της συνδέσεως αυτής.
- 23 Όπως επισημαίνουν η Bundesverband, η Γερμανική, η Βελγική, η Ιταλική, η Ολλανδική και η Αυστριακή Κυβέρνηση, καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η ερμηνεία αυτή είναι ασυμβίβαστη προς το γράμμα του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008.
- 24 Ειδικότερα, το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 ορίζει ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο σημειώνεται πάντοτε και περιλαμβάνει τον ισχύοντα αεροπορικό ναύλο ή κόμιστρο καθώς και όλους τους εφαρμοστέους φόρους, επιβαρύνσεις, προσαυξήσεις και τέλη που είναι αναπόφευκτα και προβλέψιμα κατά τη στιγμή της δημοσιεύσεως.
- 25 Από το ίδιο το γράμμα όμως της ως άνω διατάξεως προκύπτει ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται «πάντοτε», χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ του χρονικού σημείου κατά το οποίο το αντίτιμο αναγράφεται για πρώτη φορά, του χρονικού σημείου κατά το οποίο ο πελάτης επιλέγει ορισμένη πτήση ή του χρονικού σημείου της οριστικής συνάψεως της συμβάσεως.
- 26 Κατά συνέπεια, η υποχρέωση να σημειώνεται πάντοτε το καταβλητέο τελικό αντίτιμο την οποία προβλέπει η εν λόγω διάταξη σημαίνει ότι, στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το καταβλητέο τελικό αντίτιμο σημειώνεται σε κάθε αναγραφή των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών, περιλαμβανομένης και της πρώτης αναγραφής τους.
- 27 Τούτο επιβεβαιώνεται από τη συστηματική ερμηνεία του άρθρου 23, παράγραφος 1, του κανονισμού 1008/2008, καθώς και από τη ratio legis της δεύτερης περιόδου της ως άνω διατάξεως.

- 28 Ειδικότερα, όπως τονίζουν η Bundesverband, η Γερμανική και η Αυστριακή Κυβέρνηση καθώς και η Επιτροπή, από τη φράση «στην αρχή οιασδήποτε διαδικασίας κράτησης θέσεων» η οποία χρησιμοποιείται στο άρθρο 23, παράγραφος 1, τέταρτη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 δεν μπορεί να συναχθεί ότι ο όρος «πάντοτε» του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του ως άνω κανονισμού πρέπει να ερμηνεύεται υπό την έννοια ότι το τελικό αντίτιμο πρέπει να αναγράφεται μόνο κατά την έναρξη μιας διαδικασίας κρατήσεως.
- 29 Η φράση «στην αρχή οιασδήποτε διαδικασίας κράτησης θέσεων» η οποία χρησιμοποιείται στο εν λόγω άρθρο 23, παράγραφος 1, τέταρτη περίοδος, σημαίνει ότι οι προαιρετικές προσαυξήσεις του αντιτίμου πρέπει να αναγράφονται κατά την έναρξη της υπό στενή έννοια διαδικασίας κρατήσεως, ώστε να παρέχεται στον πελάτη η δυνατότητα να αποφασίσει αν επιθυμεί όντως να χρησιμοποιήσει την οικεία συμπληρωματική παροχή (βλ., υπ' αυτήν την έννοια, απόφαση ebookers.com Deutschland, EU:C:2012:487, σκέψη 15).
- 30 Αντιθέτως, η κατά το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 υποχρέωση για αναγραφή του τελικού αντιτίμου «πάντοτε», πράγμα που εμπερικλείει τις αναπόφευκτες και προβλέψιμες χρεώσεις, υφίσταται από το χρονικό σημείο της, καθ' οιαδήποτε μορφή, δημοσιεύσεως των αεροπορικών ναύλων, πριν καν αρχίσει διαδικασία κρατήσεως.
- 31 Ορθώς τονίζεται από την Bundesverband, τη Γερμανική, τη Βελγική, την Ιταλική, την Ολλανδική και την Αυστριακή Κυβέρνηση καθώς και από την Επιτροπή ότι η ως άνω ερμηνεία είναι σύμφωνη προς τη ratio legis του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008, όπως προκύπτει από την αιτιολογική σκέψη 16 του κανονισμού αυτού.
- 32 Κατά την αιτιολογική σκέψη 16 του κανονισμού 1008/2008, οι πελάτες θα πρέπει να είναι σε θέση να συγκρίνουν αποτελεσματικά τις τιμές των διαφόρων αερομεταφορέων για την παροχή υπηρεσιών αερομεταφορών και, συνεπώς, το τελικό αντίτιμο που θα πρέπει να καταβάλει ο πελάτης για τις υπηρεσίες αερομεταφορών με προέλευση αερολιμένα της Ένωσης θα πρέπει να αναγράφεται πάντοτε συμπεριλαμβανομένων όλων των φόρων, των επιβαρύνσεων και των τελών.
- 33 Συναφώς, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να διευκρινίσει ότι από τον τίτλο του άρθρου 23 του κανονισμού 1008/2008 και από το γράμμα της παραγράφου 1 του ως άνω άρθρου προκύπτει σαφώς ότι η ως άνω διάταξη αποσκοπεί στη διασφάλιση της πληροφορήσεως και της διαφάνειας των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών και, επομένως, συμβάλλει στη διασφάλιση της προστασίας του πελάτη ο οποίος χρησιμοποιεί τις υπηρεσίες αυτές (αποφάσεις ebookers.com Deutschland, EU:C:2012:487, σκέψη 13, και Vueling Airlines, C-487/12, EU:C:2014:2232, σκέψη 32).
- 34 Από την αιτιολογική σκέψη 16 του κανονισμού 1008/2008 προκύπτει έτσι ότι η επιβαλλόμενη στον αερομεταφορέα υποχρέωση να αναγράφει «πάντοτε» το καταβλητέο τελικό αντίτιμο είναι απαραίτητη ώστε να παρέχεται στους πελάτες η δυνατότητα αποτελεσματικής συγκρίσεως των τιμών των διαφόρων αερομεταφορέων για την παροχή υπηρεσιών αερομεταφορών, σύμφωνα με τον σκοπό που συνίσταται στη διασφάλιση δυνατότητας αποτελεσματικής συγκρίσεως των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών και τον οποίο επιδιώκει το άρθρο 23, παράγραφος 1, του ως άνω κανονισμού (βλ., υπ' αυτήν την έννοια, απόφαση Vueling Airlines, EU:C:2014:2232, σκέψη 33).
- 35 Βάσει των ανωτέρω, στο πρώτο ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 έχει την έννοια ότι, στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεως όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται σε κάθε αναγραφή των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών, περιλαμβανομένης και της πρώτης αναγραφής τους.

Επί του δευτέρου ερωτήματος

- 36 Με το δεύτερο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 έχει την έννοια ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται μόνο για την υπηρεσία αερομεταφοράς την οποία έχει επιλέξει ο πελάτης ή για κάθε εμφανιζόμενη υπηρεσία αερομεταφοράς.
- 37 Η Air Berlin υποστηρίζει ότι το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 επιτάσσει όχι να αναγράφεται το τελικό αντίτιμο για την κάθε εμφανιζόμενη πτήση, αλλά μόνο να αναγράφεται το αντίτιμο αυτό για την πτήση την οποία έχει επιλέξει ο πελάτης. Κατά την Air Berlin, η αποτελεσματική σύγκριση, κατά την έννοια της αιτιολογικής σκέψης 16 του ως άνω κανονισμού, είναι δυνατή μόνο στην περίπτωση που ο πελάτης έχει επιλέξει ορισμένη πτήση μεταξύ του αερολιμένα αναχωρήσεως και του αερολιμένα αφίξεως με συγκεκριμένο ωράριο. Επομένως, η κατά το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 υποχρέωση αναγραφής του τελικού αντιτίμου ισχύει μόνο στην περίπτωση που ο πελάτης έχει επιλέξει ορισμένη πτήση και μόνο για την πτήση αυτή.
- 38 Μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει δεκτή.
- 39 Όπως ορθώς υποστηρίζουν η Bundesverband, η Γερμανική, η Βελγική, η Ολλανδική και η Αυστριακή Κυβέρνηση, καθώς και η Επιτροπή, η κατά το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 υποχρέωση να αναγράφεται «πάντοτε» το τελικό αντίτιμο ισχύει για οποιαδήποτε μορφή δημοσιεύσεως αεροπορικών ναύλων, περιλαμβανομένων των ναύλων που προσφέρονται για μια σειρά υπηρεσιών αερομεταφορών που παρουσιάζονται σε μορφή πίνακα. Κατά συνέπεια, η αναγραφή του τελικού αντιτίμου για την επιλεγείσα πτήση και μόνο δεν αρκεί για την εκπλήρωση της υποχρέωσης την οποία προβλέπει η ως άνω διάταξη.
- 40 Την ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνει η υπομνησθείσα στις σκέψεις 31 έως 34 της παρούσας αποφάσεως ratio legis του άρθρου 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008.
- 41 Ειδικότερα, η υποχρέωση αναγραφής του καταβλητέου τελικού αντιτίμου για κάθε πτήση της οποίας ο ναύλος εμφανίζεται και όχι μόνο για την πτήση η οποία επιλέγεται παρέχει τη δυνατότητα στους πελάτες να συγκρίνουν αποτελεσματικά τις τιμές των διαφόρων αερομεταφορέων για την παροχή υπηρεσιών αερομεταφορών, σύμφωνα με τον γενικό σκοπό περί διαφάνειας των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών ο οποίος επιδιώκεται από το άρθρο 23, παράγραφος 1, του κανονισμού 1008/2008.
- 42 Κατά την Air Berlin, μια τέτοια ερμηνεία της δεύτερης περιόδου του εν λόγω άρθρου 23, παράγραφος 1, δηλαδή ερμηνεία υπό την έννοια ότι το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να αναγράφεται για την κάθε εμφανιζόμενη πτήση, θα είχε ως συνέπεια τη δυνατότητα αναγραφής μόνο του τελικού αντιτίμου και συνεπώς τη γενική απαγόρευση αναγραφής της τιμής των πτήσεων και μόνο. Κατά την τρίτη περίοδο όμως της ως άνω διατάξεως, πρέπει να γίνεται και ιδιαίτερη αναγραφή της τιμής της πτήσεως και μόνον, επιπλέον του τελικού αντιτίμου.
- 43 Το επιχείρημα αυτό πρέπει όμως να απορριφθεί ως παντελώς αβάσιμο, δεδομένου ότι η υποχρέωση αναγραφής του καταβλητέου τελικού αντιτίμου για την καθεμία από τις πτήσεις που εμφανίζονται, η οποία προβλέπεται στη δεύτερη περίοδο του εν λόγω άρθρου 23, παράγραφος 1, ουδόλως συνεπάγεται απαγόρευση αναγραφής του αεροπορικού ναύλου ή κομίστρου για την καθεμία από τις εν λόγω πτήσεις υπό τους όρους που προβλέπονται στην τρίτη περίοδο της ως άνω διατάξεως.
- 44 Απεναντίας, από αυτό καθεαυτό το γράμμα του άρθρου 23, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 προκύπτει ότι η υποχρέωση να σημειώνεται τουλάχιστον ο αεροπορικός ναύλος ή το κόμιστρο καθώς και οι φόροι, τα αερολιμενικά τέλη και οι λοιπές επιβαρύνσεις,

προσαυξήσεις ή τέλη όταν τα ανωτέρω έχουν προστεθεί στον αεροπορικό ναύλο ή στο κόμιστρο υφίσταται επιπλέον της υποχρέωσης, βάσει της δεύτερης περιόδου της ως άνω παραγράφου 1, περί αναγραφής του τελικού αντίτιμου.

- 45 Βάσει των ανωτέρω, στο δεύτερο ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 έχει την έννοια ότι, στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται όχι μόνο για την υπηρεσία αερομεταφοράς την οποία έχει επιλέξει ο πελάτης, αλλά και για κάθε υπηρεσία αερομεταφοράς της οποίας εμφανίζεται ο ναύλος.

Επί των δικαστικών εξόδων

- 46 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (πέμπτο τμήμα) αποφαινεται:

- 1) Το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού (ΕΚ) 1008/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2008, σχετικά με κοινούς κανόνες εκμετάλλευσης των αεροπορικών γραμμών στην Κοινότητα, έχει την έννοια ότι, στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται σε κάθε αναγραφή των τιμών των υπηρεσιών αερομεταφορών, περιλαμβανομένης και της πρώτης αναγραφής τους.
- 2) Το άρθρο 23, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του κανονισμού 1008/2008 έχει την έννοια ότι, στο πλαίσιο ηλεκτρονικού συστήματος κρατήσεων όπως το επίμαχο στην κύρια δίκη, το καταβλητέο τελικό αντίτιμο πρέπει να σημειώνεται όχι μόνο για την υπηρεσία αερομεταφοράς την οποία έχει επιλέξει ο πελάτης, αλλά και για κάθε υπηρεσία αερομεταφοράς της οποίας εμφανίζεται ο ναύλος.

(υπογραφές)